

## СТАРОАРМЕНСКИЯТ КОРЕН „БУЛХ“ И БЪЛГАРИТЕ В АРМЕНСКАТА ГЕОГРАФИЯ „АШХАРАЦУЙЦ“ (VII ВЕК СЛ.ХР.)

Петър Голийски

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**Резюме.** През 2003 г., изхождайки от хипотезата, че „българи“ първоначално е бил религионим, аз предложих една нова етимология на тяхното име – от двата индоевропейски корена *\*b[h]olk-* „светя, сияя“ и *b[h]org[h]-* „висок, планина, хълм“, които преди хиляди години са били взаимнозаменяеми, тъй като в религиозното мислене на древния човек *планините* са били свързвани с *мъдростта, религиозните ритуали и посвещения*, а те, на свой ред, са били в пряка връзка с *огъня, светлината, слънцето*.

Хипотезата, че името „българи“ е означавало „високите/великите~светлите/блестящите“, влиза в неочакван синхрон с етнонима *Bulx/Bulkh* (բւլխի, и *Bušx/Buškh*/բւշխի в изопачен вариант в преписите), под който в кратката и разширената редакция на арменската география „Ашхарацуйц“ (краят на VII век) са споменати българите. Изненадващо обаче правописът на етнонима *Булх* е идентичен с този на староарменското съществително *bulx/bulkh* (բւլխի) „никнене; растеж; бликане“, както и със староарменския глагол *blxem/blkhem* (բլխիմ) „извирам, бликвам; тека, изтичам“, „раста, никна, избуявам, буйно раста; поклъвам“, „подавам се, надигам се“. Което подсказва, че етнонимът *Bulx/Bulkh* в „Ашхарацуйц“ е не друго, а буквален превод на името „българи“.

Най-вероятно тази необичайна форма *Bulx/Bulkh* е заета от Анания Ширакаци, съставителя на „Ашхарацуйц“, от някакъв средноперсийски (сасанидски) източник, не по-късен от средата на VI век. Откъде и как авторът на средноперсийския източник е научил значението на името „българи“ обаче, остава загадка. Загадка е и защо е държал да ги спомене по такъв начин, а не под добре известното им през V – VI век име „българи“.

**Ключови думи:** индоевропейци; етноним българите; прабългарите; арменска география „Ашхарацуйц“, староарменски, средноперсийски, Сасаниди, лингвистика

### I

Древнобългаристиката или прабългаристиката е неблагодарна дисциплина, защото хипотезите в нея са като заповедите в казармата – всяка може да

е предпоследна. Това важи с пълна сила при решаването на проблема с произхода и значението на самото име „българи“, който е сред най-костеливите орехи на прабългаристиката.

Опитите да бъде строшен този орех, започват още пред XVI век, но едва през деветнадесетото столетие те придобиват по-научен характер. Тогава се налага като меродавна хипотезата на Вилхелм Томашек и Дюла Немет, че *bulgar* е форма за 3 л. ед.ч. на тюркския глагол *bulgamak*, тоест „смесвам, размесвам, разбърквам“ с най-общо значение на „смесен, мелез, хибрид, разбъркващ, размесващ, бунтовнически, въстанически“ или „въстаник, бунтовник, революционер“. Хипотезата на Томашек – Немет и сега продължава да доминира в научните среди и масовото съзнание, въпреки практическата ѝ недоказаност.

Съществуват, разбира се, и редица други опити за тълкуване на името „българи“. Освен с имената на реки като Волга, Буг, Буджак, на градове Болгар, Болград, Бухара или на митичния праотец Булгар, Българ, Вулгер, Буляр, Биляр, Болг, Волг, Болк, Бог, Бого, името на българите е било поставяно във връзка с думи от рода на „плуг“, „благ“, „булгур“, „боляр“, *bolluk* (тюрк. „много“), с етнонима „белги“ и неговия индоевропейски корен *\*belgh*, с алано-осетинското *hylgaeron* („живеещ в покрайнините“), с латинските форми *vulgaris* и *vulgares*, с немския глагол *balgen* („сражавам се“), с кипчакската дума *balyg* („град“) и т.н. (Stoyanov 1997). Най-пълният досега списък с предлаганите възможни значения на името „българи“ е дело на Христо Тодоров-Бемберски, който предлага и своя етиломогия – „жители на градове; граждани“ (Todorov-Bemberski 2004, passim, p.146). Тя въпреки от културно-историческа гледна точка не е издържана и това я прави съмнителна в нейната цялост.

През 80-те години на миналия век доби популярност и хипотезата за тотемния произход на името „българи“, предложена от Борис Симеонов. Според него *bulgar* има значение на „красив див звяр от рода на белките“, а като етноним е равно на „синове, потомци на булгара... горди, ловки, красиви и изящни като булгара“, тоест „потомци на белоножката“ (Stoyanov 1997).

В действителност тази тотемна хипотеза е твърде уязвима. Вярно е, че българите открай време са се занимавали с обработката на кожи и производство на кожени изделия. Потвърждение на това е например названието *булгар* – вид конски юфт. Но с определението или уточнението „български“ се свързват още десетина стопански артикула, които обаче свидетелстват за бит, съвсем различен от пастирския и чергарския. Такива са например *муза-и-булгар* („български филигран“) – вид златарско изделие от Волжка България, продавано в Персия, *булгара* или *булгарина* – вид музикален инструмент. Определението „български“ се среща в названията на вид медникарски изделия, мехлем, дървен материал, строителна макара, просо, пшеница, пазарище, пипер, бродерия (Dobrev 1998, pp. 64 – 65). Още един стопански артикул, носещ име-

то на българите, са вид големи гладки камъни (хромели) за смилане на зърнени храни, сол и др. Те се използват от кюрдите и се наричат *бългѐр* (в ед.ч.) (Курдско-русский словарь. 1957, с. 60). При това положение, по логиката на тотемната (производствената) хипотеза, защо да не предположим, че името *българи* идва от *макара*, *пшеница*, *просо*, *мехлем*, *хромел* и т.н., въпреки че е точно обратното.

Цялата слабост на различните еднословни хипотези е, че авторите им абсолютизират една определена дума и я разглеждат като първооснова на българския етноним. Българите са били смесени, били са войнствени, продавали са великолепни кожени изделия и т.н., но в тези случаи името им може да е послужило за появата думи, илюстриращи отделни аспекти от тяхното битие, а не обратното. Отчитайки тези „производствени дефекти“ на всички еднословни етимологии, преди няколко десетилетия тюркологът Валери Стоянов се опита да постави въпроса за етимологията на името „българи“ върху широка съпоставителна основа в контекста на развоя на различните езици в Евразия.

В своята студия „Българският етноним в светлината на една еволюционна теория“ Валери Стоянов започва с това дали българският етноним е дума в единствено или в множествено число, и показва убедително, че *bulgar* се състои от *bulg* + *ar*, като втората частица е изразявала множественост. Той посочва, че освен с *-ar* множественост се изразявала и с помощта на паралелния суфикс *-an* (*bulgan*), като отбелязва, че този суфикс може да има както алтайски, така и ирански произход. Валери Стоянов обаче се съмнява, че реконструираната древна форма *\*bālk* (*\*bālg*, *\*bālh*) може да се смята за първична, и посочва примери, в които вместо обичайното „к“ (g, h) виждаме „т“. Това го кара да заключи, че някога са съществували две паралелни основи – *\*bālk* и *\*bālt*. Според Стоянов „*всичко това създава предпоставка за допълнително структурно разграничаване в \*bālk на корен и постпозиционна морфема. С други думи, установява се една изходна основа \*bāl, от която чрез формантите -k/g и -t/d са образувани нови лексеми с еднакво и сходно значение. По всяка вероятност първоначално двата суфикса били използвани в своята събирателно-колективна функция и са придавали на основата \*bāl определен множествен смисъл. Нейните производни \*bāl-k \*bāl-t са могли в течение на времето да загубят характера на количествен сбор от отделни броеми единици и да се превърнат в качествено нови обозначения на неделими понятия*“ (Stoyanov 1997-A).

Валери Стоянов предполага, че праформата *\*bāl* (с фонетични варианти *\*bar~ \*bas~ \*bal~ \*rap~ \*mar~ \*mal~ \*man~* и т.н.) е древна евразийска лексема, застъпена в огромен брой географски, етнически и езикови наименования в Европа, Азия, Африка и Далечния изток (Stoyanov 1997-A). Тъй като развитието на мисълта и езика е протичало в тясна връзка с осъзнаването на

човека като субект, в посока на неговото все по-голямо индивидуализиране, това е довело до постепенна все по-голяма диференциация и конкретизация на най-ранните езикови форми, тоест от първоначалните полисемантични лексеми (думи с много значения) са могли да възникнат нови обозначения, които с времето да са се отдалечили в структурно и звуково отношение от своите първоизточници. Това означава, че праформата *\*bāl* (*\*pāl...*) е отразявала най-общо идеята за живота, човека и заобикалящия го свят и е претърпяла същия закономерен път на еволюция. Преди да достигне до българското народностно име, тази праформа е оставила следа в множество различни по значение и етническа принадлежност лексически единици, връзката между които днес е вече трудно да се възстанови (Stoyanov 1997-Б).

Като вероятни производни на праосновата *\*bāl* Валери Стоянов посочва тюрко-монголската глаголна основа *bol* („бивам, ставам, съм“), както и индоевропейските ѝ съответствия „*был*“, „*бил*“, *war, was, were*. Открива го в афганската дума *bol* („дума, говор“), в осетинското *byl* („уста“ и т.н. Тук не е възможно да се изброят всички примери, които в различни езици обхващат понятия като „падина“, „връх“, „било“, „дете“, „гадание“, „вълшебство“, „фея“, „демон, вещица“, „билк“, богове като Бел, Баал, Велес, оръдия на труда като „бел“ (права лопата), „палешник“, „тояга“, „прът“, „боздуган“, „кол“, „гредя“, „брадва“, „насип“, „вал“, „стена“, „село“, „селище“, „град“, „крепост“, „кула“, „стая“, „дворец“ и т.н. (Stoyanov 1997-Б).

Валери Стоянов предполага следното етапно развитие.

I. Съчетаване на древния изходен елемент *\*m<sup>o</sup>~\*b<sup>o</sup>~\*p<sup>o</sup>* с формант за конкретизиране на общото значение („живот, битие, същество“) и образуване на праформата *\*bāl* („мъж, човек“) с фонетични варианти *\*mal*, *\*pal*, *\*fal*, *\*ran*, *\*ban*, *\*man...* и т.н.

II. Възникване на производни основи (в значение „хора, род, племе, народ“) чрез полисемантични афикси, притежаващи също функцията на множествени определители:

*\*bāl-<sup>o</sup>k* (нем. *Volk*, англ. *folk*, афг. *park*; *Balh, Bolh, Bolk, Bolg...*);

*\*bāl-<sup>o</sup>t* (афг. *pəht*, афг. *pənd, Part, Pars, Balt...*)

III. Формиране на вторични производни основи с помощта на нови морфемни от същия семантичен ред:

*\*bālk-<sup>o</sup>r* (*Balkar, Bolgar, Bulgar, Burgar, Бурджар*);

*\*bālk-<sup>o</sup>n* (*Balkan, Bulgan, Бурджан, Burhan...*);

*\*bālt-<sup>o</sup>r* (*bultar, Beltir*);

*\*bālt-<sup>o</sup>n* (*bultan*) и др. (Стоянов, В. 1997-Б).

Валери Стоянов е напълно прав, че в думата *bulgar-ar* е суфикс за множественост, който впоследствие се е слял с корена и се е наложило добавяне на нов колективен суфикс. Въпреки това еволюционната теория на Валери Стоянов вместо да реши проблема, го свръхусложнява. Например безсмислено е да се

търси обяснение на името „българи“ в древния изходен елемент  $*m^o \sim *b^o \sim *p^o$ , от който впоследствие евентуално са се развили няколко вариативни праформи, тъй като отиваме в епоха отпреди 20 – 30 000 или повече години, когато е немислимо да са съществували като народ българите. Друг проблем възниква пред предполагаемото по-нататъшно развитие на формата  $*b\bar{a}l$  ( $p\bar{a}l$ ,  $f\bar{a}l$ ,  $m\bar{a}l$ ...) в реални понятия, свързани с човешкото битие и общество. При това положение оставаме с огромен брой семантични гнезда и се налага да се ориентираме към едно от тях, от което да изведем корена *булг-/бълг-*. В противен случай името „българи“ би могло да означава всичко – от „бог“ до „нощно гърне“, и фактически се озоваваме там, откъдето сме тръгнали, с единствена придобивка във вид на няколко десетки семантични гнезда. Необходимостта от допълнително определяне кое производно семантично гнездо<sup>1</sup> е послужило като основа на името „българи“, би изисквало създаването на огромен екип специалисти, които да се нагърбят с тази задача, което е непозволим лукс за която и да е научна институция.

През 2003 г., изхождайки от хипотезата, че етнонимът „българи“ първоначално е бил религионим (Goliiski 2003, 2024, pp. 405 – 489), аз предложих много по-опростено решение, чиито достоинства са допълнителната извънлингвистична аргументация и липсата на прекалено сложни езикови еквилибристики, тъй като се използваше готов лингвистичен материал. Освен това, вместо да вървя от единичното към множественото, подходът ми беше точно обратният, ограничавайки се времево до епохата, когато семантичното разнообразие на Валери Стоянов вече е било налице.

Колкото и да се връщаме назад във времето, различните народи, предаващи според особеностите на своите езици името *бълг(ar)*, упорито запазват звука *-z-* в този му вид или във варианти *-k-* и *-x-*. Латинските и гръцките извори предават името с *-z-* във *Bulgares/Vulgares/Βούλγαροι* без никаква тенденция за неговото отпадане. В Кавказ и сега живеят *балкарците* (с *-k-* вместо *-z-*), а в арменските ранносредновековни текстове се срещат формите *булхар*, *булхар*, *булкар*, *блкар*, *болкар*. Арабо-персийските автори упорито запазват това *-z-* или го палатализират до *-дж-*: *булгар*, *бургар*, *бурджан*. Ако пък се доверим на Петър Добрев, научаваме, че келтите помнят събития от III – II в. пр.Хр., в които участва народ с име *болг*, който заедно с народ на име атропатии се придвижил от Азия към Британия (Dobrev 1993, p. 150). В такъв случай фактът, че през II в. Клавдий Птолемей споменава народ с име *Borgi* по североизточната периферия на Персия (в древната област Арея/Ария), вече придобива смисъл и логика. Впрочем Птолемеевият запис *borgi*, на свой ред, пък подкрепя тезата на Валери Стоянов, че *-ar* е суфикс за множествено число, който впоследствие се е слял с корена.

Щом като звукът *-z-* във варианти *-k-*, *-x-* се среща във всички варианти на етнонима „българи“, това подсказва, че той *от най-древни времена е бил не-*

отделим от корена. Тъй като гласните *-ъ-, -о-, -у-, -а-* са свободно заменяеми при предаването на корена *бълг-* у различните народи, това би трябвало да ни насочи към по-устойчивите комбинации от съгласни. Те могат да бъдат най-различни, но винаги в рамките на едно допустимо от гледна точка на фонетичните закони отклонение. Съвременната комбинация от съгласни *б.лг* в различните езици и в различните епохи може да се прояви и като: *б.лк, б.лх, б.рг, б.рк, б.рх, п.лг, п.лк, п.лх, п.рг, п.рк, п.рх* и дори *ф.лг, ф.лк, ф.лх, ф.рг, ф.рк, ф.рх*. Тоест, смисълът на името „българи“ трябва да се търси в рамките на тези съчетания от съгласни, а не да се давим в най-различни комбинации от рода на „бел“, „пил“, „бал“, „пал“, „бол“, „пул“, „бул“ и т.н., които са напълно безперспективни.

Щом като името „българи“ е твърде старо, трябва да се очаква, че фонемата *-г- (-к-, -х-)* като компонент от древен корен ще се среща в голям брой езици. За които, от друга страна, се приема, че произлизат от един общ праезик и са запазили част от лексикалното му наследство. Такива, съгласно ностратическата теория, са индоевропейските, семито-хамитските, урало-алтайските, картвелските и (еламо)дравидските езици. Следователно достатъчно е да се потърсят в тези езикови семейства някоя или някои от горните комбинации от съгласни с едно главно условие – те да притежават не само фонетично, но и **семантично сходство**. Същевременно комбинациите от този тип трябва да са и с достатъчно голяма честотност, а не епизодични.

При издирването на комбинациите *б.лк, б.лх, б.рг, б.рк, б.рх, п.лг, п.лк, п.лх, п.рг, п.рк, п.рх* и т.н. съм ползвал класификацията на Алан Бомхард и Джон Кернс, която в отделни случаи допълвам с примери от тази на Владислав Илич-Свитиш.

Първите седем фонетично-семантични групи, отделени от Бомхард и Кернс, не представляват особен интерес и не вършат работа. В обобщено съкратен вид те са следните:

1. Протоностратическото *\*bur-/ \*bor-* („пробивам, пронизвам“).
2. Протоностратическото *\*bar-/ \*bor-* („раждам, нося, понасям“).
3. Протоностратическото *\*bar-/ \*b̥ar-* („усуквам, завъртам“).
4. Протоностратическото *\*buw-/ \*bow-* („ставам, осъществявам се, раста, надигам се“).
5. Протоностратическото *\*bul-/ \*bol-* („ставам изморен, изхабен, стар“).
6. Протоностратическото *\*bar-/ \*b̥ar-* („мил съм, милостив, добър“).
7. Протоностратическото *\*bar-/ \*b̥ar-* („удрям, разбивам, разбивам на парчета, смачквам“) (Bomhard – Kerns 1994, pp. 196, 202, 204, 207, 213, 197).

В осмата група, обособена от Бомхард и Кернс, влизат и примерите от алтайските езици, послужили като основа на хипотезата на Томашек и Немет, че *bulgar* е форма за 3 л.ед.ч. на тюркския глагол *bulgamak* „смесвам, размесвам, разбърквам“. Изходната форма е протоностратическото *\*bul-/ \*bol-* „смесвам, смущавам“, еволюирало до:

– **протоиндоевропейското** *\*b[h]lend[h]-/\*b[h]lond[h]-/\*b[h]lnd[h]-* „смесвам, разливам“ с примери като готското *blandan* „смесвам“; староанглийското *blandan* „смесвам“; староисландското *blanda* „смесвам“;

– **протоафрозазиатското** *\*bal-/bəl-* „смесвам, смущавам“ с примери като протосемитското: *\*bal-al* „смесвам, смущавам“; акадското *balalu* „смесвам, смущавам“; еврейското *balal* „смесвам, смущавам“; сирийското (новарамейското) *bəlil* „смесен, смутен“;

– **протоалтайското** *\*bul* „смесвам, смущавам“ с примери като монголското *bulangir* „тиня, мръсотия, кален, мръсен“, *bulga* „глъчка, шум, смут, вълнение“; евенкските *bolgon* „глъчка, паника, смущение, шум, вълнение“ и *bolgo* „смущавам се“; старотурското *bulgaq* „въстаник, бунтовник, шум, смут“; турските *bulut* „облак“, *bulgamak* „мажа, замърсявам, осквернявам, смесвам“ (Bomhard, Kerns 1994, p. 208).

Търсените комбинации *б.лк, б.лх, б.рг, б.рк, б.рх, п.лг, п.лк, п.лх, п.рг, п.рк, п.рх* се откриват единствено в примерите от алтайските езици. Ако можеше да се докаже, че древните българи са били тюрки, тогава извеждането на името им от думи като „смесвам, смущавам, шум, вълнение, въстаник, бунтовник“ би имало основание. Уви, тюркската теория за произхода на древните българи се крепи единствено на сходства (в повечето случаи далечни и съвсем условни) между 20 – 30 запазени думи и титли от езика на древните българи по Дунава с думи от тюркските езици. Като курioзното в случая е, че основната тежест на тюркската аргументация пада на съпоставката между (пра)български думи, засвидетелствани през IX – X век, и думи от чувашкия, чието съществуване не е документирано преди XVI век. Така, при отсъствието на поне един по-дълъг текст, който да изиграе ролята на „розетски камък“, езикът на древните българи бе определен като тюркски, а оттам етническата им същност и произход бяха отпратени към родното място на тюрките – планината Алтай и Минусинската котловина. Другото, което прави недоказано етнолингвистично етикетирание на древните българи като тюрки, е отсъствието на археологически данни, които да го подкрепят. Същият дефицит се наблюдава и при сведенията от писмените извори. С други думи, т.нар. тюркска теория е единствено лингвистична теория.

Съществуват обаче поне *две конкретни* писмени сведения<sup>2</sup>, които локализируют старите землища на българите не в Алтай и Минусинската котловина, а на съвсем друго място. Едното сведение дължим на патриарх Михаил Сирийски (1126 – 1199 г.), повторено век по-късно от Григорий Бар Хебрей (1226 – 1286 г.). Второто е оставено от арменец Вардан Аревелци (1200 – 1271 г.), богослов, историк и автор на една география на име „Ашхарауцц“. И Михаил Сирийски, и Вардан Аревелци споменават българите под името „българи“ и локализируют страната им в триъгълника, образуван от градовете Самарканд, Ташкент и Ферганската долина. Този периметър обхваща изцяло или частично съвре-

менните вилаети *Ташкент* и *Джизак* в Узбекистан, района *Сугд* в Таджикистан и западната част на областта *Баткен* в Киргизстан. Този район се намира на повече от 2500 километра на югозапад от Минусинск и Алтай, които заради колебливите сходства на една-две дузини думи с тюркските езици бяха обявени за прародина на древните българи (подробно по въпроса вж. Goliiski 2019, pp. 491 – 506). На всичко отгоре, Михаил Сирийски споменава българите във връзка със събития от 586 г., тоест преди началото на тюркизацията на Средна Азия. А това вече следва да насочи научните дирения и анализи в друга посока – към индоевропейска и в частност иранска Средна Азия.

Следващата, девета група, обособена от Бомхард и Кернс, носи семантиката „надувам се, разширявам се“. Тъй като примерите от класификацията им са твърде многобройни, ето само тези, в които се среща комбинация от типа *б.лг (б.рг...)*.

8. Протоностратическото *b[h]elg[h]-/\*b[h]olg-/\*b[h]lg[h]-* „надувам се, разширявам се“. Сред индоевропейските езици дума от такъв тип е староирландското *bairgen* „хляб“, а в дравидските езици, както следва: малаялам: *parukka* „израствам огромен, здрав“; тамилски: *peruku* „умножавам, раста на брой“; телугу: *perugu, per(u)gu* „раста, нараствам, натрупвам, разтягам, разширявам“; конда: *pergi* „раста“ (Bomhard, Kerns 1994, pp. 198 – 199).

Бомхард и Кернс отделят и още една сродна семантична група думи със значение „издувам, разширявам се, преливам, надувам, напомним“. От нея интерес представляват само няколко индоевропейски примера.

9. Протоностратическото *\*bul-/\*bol-* „издувам, разширявам се, преливам, надувам, напомним“, еволюирало до:

**Протоиндоевропейското (а) *\*b[h]elg[h]-/\*b[h]olg[h]-/\*b[h]lg[h]-*** „издувам/се“ с примери като ирландското *bolg* „корем, търбух, чанта“; готското *balgs* „кожа“; староанглийското *bielg, bylig* „кожена чанта“ (Bomhard – Kerns 1994, p. 205). Към тази поредица могат да се добавят и галското *bulga* „кожена чанта“, старонорвежкото *belgr* „одрана животинска кожа, чанта“, старовисоконемското *balg* „кожа“ (Encyclopedia of Indo-European Culture 1997, p. 45).

**Протоиндоевропейското (б) *\*b[h]lekw-/\*b[h]kw-*** (надувам, разширявам) с примери като старовисоконемското *bolca, bulchunna* „кръгла издатина“ (Bomhard, Kerns 1994, p. 205).

Да се предположи, че думи като *bolg, balgs, bielg, bylig* са послужили като първообраз на етнонима „българи“ и той е означавал „онези с торбите“, „торбаланите“, на практика значи да се върнем към тотемната хипотеза на Борис Симеонов (*bulgar* = „красив див вяр от рода на белките“), но не като алтайска, а като индоевропейска парадигма. Която освен това отново свежда нещата до поредната еднословна етимология, от което толкова се опитва да избяга настоящият текст. С други думи, горните две групи също не ни вършат работа.

Старовисоконемските *bolca* и *bulchunna* и примерите от група 9 би трябвало да се свържат семантично със следващата, вече твърде интересна група, отделена от Бомхард и Кернс.

10. Протоностратическото *\*bur-gy-/\*bor-gy-* „подавам се, изпъквам“, еволюирало до:

**Протоиндоевропейското (а)** *\*b[h]erg[h]-/\*b[h]org[h]/\*b[h]rg[h]-* „висок, планина, хълм“ с примери като староиндийското *brhánt* „висок, велик, силен“, авестийското *bərəzant* „велик, висок, възвишен“, арменското *bardzr* „висок“, староанглийското *beorh, beorg* „хълм, планина“ хетското *pár-ku-uš* „висок“, тохарското *pärk-, park* „издигам се, за слънце“.

**Протоиндоевропейското (б)** *\*b[h]urg[h]-* „крепост, цитадела“ с примери като старогръцкото *πύργος* „кула“, староарменското *burgn* „пирамида“, албанското *burg* „затвор“, латинското *burgus* „крепост, замък“, староирландското *burgh, brog, borg* „замък“, готското *baurgs* „град“, старовисоконемското *burg* „замък“, староанглийското *burg* „укрепено място, укрепен град“.

**Протокартвелското** *\*brg* „силен, могъщ, висок, широк“ с пример грузинското *brge* „висок, внушителен“.

**Протоафроазиатското** *\*baragy-/\*barəgy-/\*bāragy-/\*bārəgy-* „стоя, изпъквам, стърча“ и **протосемитското** *\*baradʰ* „стоя, изпъквам“ с примери арабското *baraza* „показвам се, появявам се, изплувам, стоя, изпъквам, виден съм, бележит съм“. В кушитските езици: беджа/бедави: *birga* „висок“, окомо: *borgi* „височина“. Предполага се, че сирийското *burga* „кула“, арамейското *burgin, burgon* „замък“, арабското *burğ* „кула, замък“ и урартското *burgana* „дворец“ са заемки от някакъв древен индоевропейски език, говорен в Предна Азия.

**Дравидски:** тамилски *porai, porrai* „планина, хълм“, малаялам *porra* „планина, връх“ и т.н.

**Протоалтайското** *\*burga(n)* „гориста планина, гористо пасище“, с примери монголските *burgasun* „клончета на върба, вейка на върба“, *burag-a, burg-a* „гъста горичка, гъсталак“, бурятското *burgahan* „шубрак“, евенкското *burgan* „земя около река, ежегодно наводнявана и по тази причина обрасла с храсти“, якутското *buranʹ* „хълм, планина, било, хребет“ (Bomhard, Kerns 1994, pp. 215 – 216).

Към тези примери могат да се прибавят и някои от събраните от Владислав Илич-Свитич, които не са включени в класификацията на Бомхард и Кернс.

**Семитохамитски:** берберски: туареги: *burgát* „приповдигам се“; кушитски: галла: *borgi* „възвишение, планина“; чадски: йегу: *bûlgît* „висок“.

**Уралски:** ненецки: *pírca* „височина“; селкупски: *perga* „височина“ (Илич-Свитыч, В.М. 1971, с.177).

С изключение на дравидските езици, във всички останали семейства се срещат (и то многобройни, което е важно) конструкции от типа **б.рг-**, **б.рх-**, **п.рг-** и дори веднъж **блг**. Всичките са със значението „велик; възвишен; висок, планина, хълм“ и с производни „град, крепост, замък, кула“.

Бомхард и Кернс са обособили и други две фонетично-семантични групи, които са още по-впечатляващи.

11. Протоностратическото *\*baly-/baly-* (светя, блестя, сияя, ярък съм). От него Бомхард и Кернс извеждат 5 индоевропейски праформи. Четири от тях не заслужават внимание в настоящия случай, тъй като крайният резултат от еволюцията им са думи като „бял, блед, бляскав“ в славянските езици. Петата обаче е наистина интересна, тъй като е еволюирала до:

– **протоиндоевропейското** *\*b[h]elk'-/b[h]olk'-/b[h]lk'/\*b[h]lok'-* „светя, сияя“ с примери староиндийското *bhargas* „блясък, сияние“ старобългарското *благъ*, старогръцкото: *φλέγο* „горя, блестя“, староанглийското *blæcern, blacern* „фенер“; латинското *fulgor* „мълния“;

– **протоафроазиатското** *\*bal-/bāl* „светя, блестя, сияя, ярък съм“ и **протосемитското** *\*bal-ag* „блестя, светя“ с примерите еврейското *balag* „блестя, усмихвам се“, арабските *balagha* „светя, блестя, зазорява се“ и *baligha* „щастлив съм, доволен съм“;

– **дравидски**: тамилското *palapala* „блестя, светя“; малаялам *palapala* „светещ“; канада *palakane, palacane, palaccane* „с блясък, яркост, чистота“ (Bomhard, Kerns 1994, pp. 210 – 211).

Бомхард и Кернс отделят и още една ностратическа праформа.

12. Протоностратическото *\*bar-/bār-* „светя, ярък съм“, еволюирало до:

– **протоиндоевропейското** *\*b[h]erEk'-/b[h]reEk'/\*b[h]rek'-* „блестя, светя, ярък съм“ с примери староиндийското *bhrájate* „светя, блестя, сияя“, готското *bairhts* „ярък“, литовското *brėkšti* „зазорява се“, хетското *pár-ku-uš* „чист“ палайското *pa-ar-ku-i-ti* „чистя, почиствам“, уелското *berth* „красив“;

– **протокартвелското** *\*berts'q'/\*brts'q'-* „блестя, светя“ с примери грузинските *brc'q'inva* „светя, блестя, яркост“, *brc'k'iali* „осветявам“, *brc'q'invale* „бял“;

– **протоафроазиатското** *\*bar-/bār-* „светя, блестя, ярък съм; мълния“ и протосемитското *\*bar-ak* „светя, святкам“, *\*bark'/\*birk'* „мълния“ с примери еврейското *bārak* „святкам“, *bārāk* „мълния“, арамейското *barka* „мълния“, угаритското *brk* „мълния“, арабското *baraka* „светя, бляскам, искря“, акадеските *birku* „мълния“ и *baraku* „блясвам“, сабеянското *brk* „мълния“, етиопското *baraka* „святкам, блясвам“ и др.;

– **дравидски**: канада *pare* „зазорява се“, телугу *paragu* „светя, блестя“ малто *parce* „светя ярко, изглеждам чист“;

– **шумерското** *bar* „светя, осветявам, блестя, искря, блясвам, ярък, светещ, светлина“ (Bomhard, Kerns 1994, pp. 211 – 213).

Класификацията, предложена от Владислав Илич-Свитич, е малко по-различна от тази на Бомхард и Кернс, но по-показателна, особено що се отнася до ностратическата праформа. Тя е ценна и с примерите от алтайските езици.

**Ностратическото** *\*balqa* „святкам, бляскам“.

**Семитохамитското и протосемитското** \*brg „святкам“ с примери арабското *barq* „мълния“, южноарабското *brq* „мълния“, сирийското *barqo* „мълния“, угаритското *brg* „мълния“, древноеврейското *bārāq* „мълния“ кушитското \*m-brg’ „мълния“, шахри-мехри *barq* „мълния“, тигре *bārəq* „мълния“.

**Протокартвелското** \*berc q „святкам, блестя“ с пример грузинското *br̥c q-in* „блестя, святкам“.

**Индоевропейското** \*bhelg-/ \*bhleg- „святкам, бляскам“ с примери староиндийското *bhārgas* „ослепителен блясък“ и *Bhārgavas* (мн.ч.) – митичните жреци, потомци на великия мъдрец Бригу, старогръцкото *φλέγο* (< \*bhleg) „обгарям, опалвам“, латинските *fulg* (< \*bhlg) „блестя, блясък“ и *fulgus* (род. пад. *fulgeris*, често и вторичното *fulgur*) „мълния“, тохарското *pālk* „горя, осветявам“.

**Алтайски** с примери пратюркското: \*balky „ярък, сияещ“; телеутското *talkyl* „ярък, сияещ“, казахското, татарското, караймското, старокъпчакското (куманското) *balky* „сияя“, старогузкото и старотурското *balky* „блестя“, турското (Одринско) *balkyz* „мълния“, корейското *palg* (?) „да съм ярък, да съм ясен“ (Illich-Svitych 1971, p. 174; Goliiski 2003, 2024, pp. 442 – 457).<sup>4</sup>

В семантичната група „ярък, блестя, светя, сияя, мълния“ се срещат голям брой от търсените конструкции: *б.лг-*, *б.рг-*, *б.лк-*, *п.лк-*, *б.рк-*, *п.рг-* и дори *ф.лг-*. Индоевропейската реконструкция на Бомхард и Кернс \*b[h]elk’-/ \*b[h]olk’-/ \*b[h]lk- предполага индоевропейски корен на името „българи“. Ала реконструкцията на Илич-Свитич *balqa* подсказва, че етнонимът „българи“ може да е още по-древен. Същевременно обаче ностратическото семантично гнездо \*bur-gy-/ \*bor-gy- „подавам се, изпъквам“ и неговите производни протоиндоевропейските \*b[h]erg[h]-/ \*b[h]org[h]-/ \*b[h]rg[h]- „висок, планина, хълм“ и *b[h]urg[h]-* „крепост, цитадела“, както и протоалтайското \*burga(n) „гориста планина, гористо пасище“, протокартвелското \*brg „силен, могъщ, висок, широк“ и протоафроазиатското \*baragy-/ \*barəgy-/ \*bəragy-/ \*bərəgy- „стоя, изпъквам, стърча“ ни изправят пред дилемата дали „българин“ е означавало „светъл, сияещ, блестящ; мълния“ или „висок, велик; планина“. В действителност тази дилема е само привидна.

Две от индоевропейските праформи, реконструирани от Бомхард и Кернс, са твърде близки фонетично – \*b[h]olk’- „светя, сияя“ и *b[h]org[h]-* „висок, планина, хълм“. Това важи и за техните варианти. Подобна прилика се наблюдава и между протосемитското \*bar-ak „святкам“, \*bal-ag „блестя“, от една страна, и протоафроазиатското \*baragy „стоя, изпъквам, стърча“, от друга. Тези лексикални двойки подсказват, че разделението между „висок, велик; планина“ и „светъл, сияещ, блестящ; мълния“ е изкуствено, основано на стриктното осланяне на фонетиката и пренебрегването на семантиката и още повече на религиозното мислене на древния човек. В неговото мислене обаче подобно разделение не е съществувало. Това личи от факта, че пла-

нините са били свързвани в представите на древните с *мъдростта, религиозните ритуали и посвещения*, а те, на свой ред, са били в пряка връзка с *огъня, светлината, слънцето*. Затова от свещените планини или от техните проекции – пирамидалните и стъпаловидните храмове, се тръгвало към *сияйните* селения на боговете. Иначе казано, в ностратическия праезик за „огън, сияние, блясък“, за „планина, висок, велик“ и за „светилище (храм), религиозен ритуал“ е съществувала една и съща дума, от която по-късно са се развили отделните форми, обозначаващи въпросните понятия (Голийски 2003, 2024, pp. 457, 392 – 404).

Авестийското *brg* със значение на „религиозен ритуал“ (Sidorov 1997, p. 132), таджикското *боргох* „храм“ (Русско-таджикский словарь 1956, с. 1186) и праиндоевропейският корен *b[h]org[h]/\*b[h]rg[h]-* „висок, планина, хълм“ са чудесна илюстрация на прадревната връзка между *планината* и *религиозните церемонии*. Тази връзка е била известна в определени кръгове чак до Средните векове и се потвърждава пряко от иранския математик, астроном и астролог Абу Машар ал-Балхи (787 – 886 г.)<sup>5</sup> и неговия разказ за мерките, които бог Хермес взел, за да бъдат съхранени знанията на човечеството от приближаващия всемирнен Потоп: „Понеже се боял, че *мъдростта* му може да бъде загубена, той построил *храмовете, а именно планината*, известна като Ал-Барба, храма Акми и изсякъл на техните стени рисунки на всички техники и техните майстори, нарисувал всички инструменти на занаятчиите и в надписи изложил същността на науките за *благо*то на онези, които щели да дойдат след него“ (Цитирано по: Gochev 1999, p. 118; Goliiski 2003, 2024, p. 457).

Още по-интересни са примерите за връзката между *магическото изкуство* и *тайните знания*, от една страна, и корена *\*b[h]olk'*, от друга. Случайно или по-скоро не, в Памир една малка народност се нарича *тагчи* („планинци“) от тюркоезичните ѝ съседи. Самите тагчи нарича себе си *Болор* или *Булхор*. Според съседите им те били изключително красиви, защото произлизали от *пери*, тоест от *вълшебници* (Dobrev 1996, pp. 92 – 93). Прочутият народ *Фир Болг* (хората на Болг), който, според ирландската „Книга на завоеванията“ (XI век), обитавал Ирландия преди появата на предците на ирландците, бил родственик на племето на фоморите, които били еднооки и *изключително вещи в магията*. В „Книга на завоеванията“ се съобщава, че *Фир Болг* били дошли от Испания<sup>6</sup>, но били родом от изток, от Балканите и по-точно от Гърция. Те имали силно развити земеделски традиции и били роби на гърците, които ги карали да носят торби, откъдето идвало и името им и неговото значение – „хора на торбите“ или „торбалани“ (Campbell, J. 1974, p. 300). За Фир Болг освен „хора на торбите/торбалани“ обаче съществува и по-перспективна, не народна етимология – от името на древно келтско божество на светлината и огъня *\*Bolgōs*. То пък идва от индоевропейският корен *\*b[h]eleg'* „святкам,

бляскам“. Така Фир Болг означава „хора на мълнията/блестящите хора“ (Kalygin 2006, pp. 86 – 87).

Че името „българи“ препраща към древен религионим, личи още по-отчетливо от старокитайския йероглиф „бао“. Фаина Гринберг сочи, че с него се предавала както думата „барс“, така и „общение с висша сила; духовност; сила на духа“ и „шаманизъм“. Със същия йероглиф в съвременния китайски език се записва и името на днешните *българи* (Dimitrov 1995).

Ала и самите българи до много късно, чак до Средните векове, са имали спомен какво е означавало името им. През XVIII в. руснакът Василий Татищев (1686 – 1750 г.), занимавал се с историята на волжките българи, ги отъждествява с Херодотовите аргипеи и ги нарича не другояче, а „*святи и мъдри*“, като им приписва „*брамински закони*“, тоест хвърля пряк мост между тяхната предмюсюлманска религия и индуизма.<sup>3</sup> Но още по-интригуваща е старобългарската дума *вльхвъ/вльхва* „мъдрец; предсказател; магьосник; заклинател“, в чиято основа лежи познатата ни ностратическа комбинация от съгласни *в.лх/б.лх*. Думата се среща още в старобългарския превод на Библията – в Асеманиевото евангелие, датирано към втората половина на X в., както и в „Савина книга“, датирана към същия период (Старобългарски речник. Том I, 1999, с. 176). Като етимология срещу старобългарското *вльхвъ/вльхва* в „Български етимологичен речник“ е дадена само една дума – „неясна“...<sup>7</sup>

## II

От достигналите до нас късноантични и средновековни писмени паметници вероятно най-много варианти на етнонима „българи“ са съхранени в арменските. Стандартната форма за „българи“ и „България“ (по-точно „Страната на българите“) в тях е *Bulghark'* (Բուլղարք), като *-k'* представлява староарменски суфикс за множествено число. Това обаче е вариантът, който се налага в арменските текстове чак от XI век насам. В предходните столетия в арменските текстове не съществува утвърдена форма на българския етноним. Така например най-ранният вариант в „История на арменците“ на Мовсес Хоренаци (ок. 482 г.) е *Bulkar* (Բուլղար). Същата форма се среща и в историята на католикоса (патриарха) Йовханес Драсханакеертци (898 – 929 г.), съставена непосредствено след 924 г. В книга III от „История на страните Алуанк“, добавена към оригиналния текст от VIII век на Мовсес Каланкатуаци през X век, във връзка със събития от 838 г. се споменава епархия на име *Булхар/Bulxar/Bulkhar* (Բուլղար) някъде в Муганската равнина на днешен Азербайджан. Но най-интересните примери са документирани в разширената редакция на арменската география „Ашхарацуйц“ („Светопоказател“), която, съдейки по някои палеографски податки, следва да се датира не по-рано от средата на X век, за разлика от кратката редакция на географията, която е от 80-те години на VII век. В разширената редакция на „Ашхарацуйц“ са записани следните

варианти на етнонима „българи“, подсказващи съществуването на диалектни различия между отделните им племенни групи: стандартното *Bulghark'* успоредно с *Bulkar* (в племенното име *Дучи-булкар*), *Blkar* (в племенното име *Олхонтор-б[ъ]лкар*) и *Bolkar* (в племенното име *Чдар-болкар*) (Շիրակացի, 1881, р. 25; Goliiski 2022, pp. 215 – 220).

Това са вариантите, които, така да се каже, са ясни. В разширената редакция на „Ашхарацуйц“ и в различните издания на кратката редакция обаче се среща една друга форма, и то в няколко вариации. В тези редакции българите фигурират като *Булхи/Բուլիս* (Շիրակացի 1668, pp. 40 – 42), *Буихи/Բուիս* (Շիրակացի 1881, р. 26), *Буши/Բուշ* (Ширакаци 1877, с. 9) – всички северно от Кавказ, и като *Буих/Բուի* и *Бхух/Բիւի* (Շիրակացի 1881, pp. 42 – 43) – в Средна Азия, в древната област Тохаристан.

Археологът Димитър Димитров бе първият автор в България, който припозна българите в *буихите* (Dimitrov 1987, с. 39 – 42). След него Петър Добрев посочи, че в „Ашхарацуйц“ *булхи* е форма на предаване на името „българи“ (Dobrev 1991, passim). Но първият, който отъждестви севернокавказките *буихи/буши* с *българите*, бе големият познавач на античния и ранносредновековния Кавказ Александър Гадло (Gadlo 1979, р. 64).

Връзката *булхи/буихи* ~ *българи* се подкрепя от факта, че във варианта *Bulghark'*, *Bulkar*, *Blkar*, *Bolkar* името „българи“ (познато в подобни варианти и от гръко-латинските извори) се среща само в разширената редакция на „Ашхарацуйц“. То обаче напълно отсъства от всички преписи на по-ранната, кратка редакцията на арменската география. В тях се срещат единствено формите *Булхи*, *Буихи*, *Буши*, *Буих* и *Бхух*, като в поне един от случаите на употреба очевидно става дума за българи. Нито Димитър Димитров, нито Петър Добрев, нито Александър Гадло обаче бяха в състояние да обяснят езиковедски появата на варианта *буих/буи* спрямо автентичното *булх*.

Академик Сурен Еремян поправя записа *Бхух/Вхих* (Բիւիս) от разширената редакция на „Ашхарацуйц“ като *Булх/Вулх* (Բուլիս), най-вероятно въз основа на записа *Булх/Вулх* (Բուլիս) от кратката редакция. Замяната е напълно допустима, тъй като в староарменските текстове с буквата „лад“ (ղ) традиционно се означава чуждоезично „л“ и тя се е употребявала успоредно с буквата „люн“ (լ), с която по правило се изразява собствено арменското „л“. В средноарменския период (откогато са всички запазени преписи на „Ашхарацуйц“) буквата „лад“ вече е имала фонетична стойност не „l“, а „gh“, и при изговор е звучала почти като задноезично „x“ (kh/x). По тази причина през средноарменския период в ръкописи и преписи редовно се среща замяната на буквата „лад“ (ղ) с буквата „хе“ (խ) – „kh/x“. Точно такава замяна се наблюдава в деформирания запис *Бхух/Вхих* (Բիւիս) вместо *\*Булх/\*Вулх* (\*Բուլիս), който Еремян поправя на *Булх/Вулх* (Բուլիս).

По-сложен е въпросът за появата на варианта *Бушх/Viṣḥ* (Բուշխ), от който произлизат и скъсените и изопачени форми *Бух/Vix* (Բուխ) и *Буш/Viṣ* (Բուշ). В текстовете, съставени или преписани в шрифта „болоргир“ („кръгло писмо“), който е доминиращ в арменските ръкописи в периода XII – XVI век и за който е характерно рязко намаляване размера на буквите, тяхното накланяне и появата на малки букви, буквите „лад“ (ղ) и „ша“ (շ) са сходни графично и лесно могат да се объркат. Проблемът обаче е, че в преписите вариантът *Бушх/Viṣḥ* (Բուշխ) вместо *Булх/Bulḥ* (Բուլխ) се среща прекалено често, което означава, че тази замяна следва да е настъпила в твърде ранен ръкопис, който е послужил като протограф на всички по-късни преписи. Този ранен препис обаче следва да е бил съставен с шрифт „йеркатагир“ („желязно писмо“), който доминира арменските ръкописи до XI век и се характеризира с наличието само на главни букви. Уви, йеркатагирната главна буква „ша“ (Շ) е твърде различна графично от йеркатагирната буква „лад“ (Լ), за да бъде объркана с нея. Тоест, на теория, няма как от изходното *Булх/Bulḥ* (Բուլխ) да се появи *Бушх/Viṣḥ* (Բուշխ).

Съществува обаче мнение, и то добре аргументирано, че шрифтът болоргир е съществувал векове наред успоредно с йеркатагир. Документна основа на тази позиция е открит в Египет папирусен текст на гръцки език, но записан с арменски букви. За този папирус Дикран Куюмджиян дава датировка VI – първата половина на VII век, докато Джеймс Клаксън го отнася към VIII век (Kouymjian 2014, p. 15; Clackson 2000, p. 228). Клаксън публикува не само факсимиле на страниците на гръко-арменския папирус, но и дава таблица с вариантите на изписване на арменските букви в него (Clackson 2000, pp. 224 – 227, 229). От нея се вижда, че като графика те са много близки до ранните болоргирни букви от XII век. Това важи и за буквата „лад“, която в папируса се изписва по начини, идентични с тези в по-късните болоргирни текстове (като „ղ“). Това позволява да се приеме, че недостигналият до наши дни ръкопис на географията „Ашхарацуйц“, който е послужил като протограф на четири от петте запазени преписа на нейната кратката редакция, е бил с форма на буквите, сходна с тази от египетския гръко-арменски папирус. Тоест, в този протограф буквата „лад“ (ղ) в *Булх/Bulḥ* (Բուլխ) е била така изписана, че авторът на най-ранния препис на кратката редакция на „Ашхарацуйц“ я е разчел като „ша“ (շ) и оттам сгрешеният вариант *Бушх/Viṣḥ* (Բուշխ) е влязъл и във всички следващи 3 достигнали до нас преписа на кратката редакция на географията.

Петият препис на кратката редакция на „Ашхарацуйц“, този от XIII век, по който е направено и амстердамското издание от 1668 г., обаче явно е имал друг протограф, в който името *Булх* е било записано с буквата „люн“ (լ) – *Булх* (Բուլխ). Че протографът на амстердамския препис е бил различен, личи от разминаванията в запис на редица етноними, сравнени с тези от ръкописа на Патканов (1877 г.): планината *Шатарин* вместо планината *Шантайин* у

Патканов, *барсели* вместо *басили* у Патканов, *булхи* вместо *буши* у Патканов, *алуани* вместо *алани* у Патканов, *дуичаки* вместо *дуичики* у Патканов, *катапастакани* вместо *катапастиани* у Патканов, *хеноти* вместо *хенуки* у Патканов, *таваспарои* вместо *таваспари* у Патканов и т.н. Вариантите *барсели* (срв. например с *βαρσηλτ* у Теофилакт Симоката, 580 – 630 г. сл.Хр.) вместо *басили* и *таваспарои* вместо *таваспари* подсказват, че авторът на протографа, по който е правен преписът от XIII век, е ползвал някакви гръцки (византийски) материали за допълнителни справки. Дали това е бил някакъв гръцки превод на „Ашхарацуиц“, може само да се гадае.

Как обаче се е появил необичайният етноним *булх* в географията „Ашхарацуиц“? Нейният автор Анания Ширакаци не крие, че тя стъпва върху географията на Клавдий Птолемей (средата на II век), но съдържа и добавени от Ширакаци актуални за времето му сведения. Същевременно, както стана дума по-горе, поне в един от преписите на кратката редакция на географията се открива и византийско влияние. От някои пасажии в разширена редакция на „Ашхарацуиц“ пък личи, че съставителят ѝ е имал на разположение и поне един средноперсийски (сасанидски) източник, не по-късен от средата на VI век, по-точно отпреди краха на Хефталитската империя през 567 г. Така например сред тринадесетте страни в кавказкия сегмент (*Куст-и Капкох* в текста, което е всъщност средноперсийското *Куст-и-Капкох*) са посочени „Армн [тоест] Хайк, Варджан, тоест Иверия, Ран, тоест Алуанк/ *Արմն [пр է] Հայր, Վարջանի՝ ր [է] Կիրք, Բանի, ր [է] Աղուանկ*“ (Շիրաւկազի, 1881, р. 41). Всяко име след „тоест“ е арменското съответствие на средноперсийски/пехлевийски топоним. Вероятно именно в същия сасанидски текст българите са били споменати в Средна Азия като *булх*. Възможно ли е тогава и етнонимът *булх* в „Ашхарацуиц“ да е от средноперсийски произход?

Пехлевийската/средноперсийската форма на името „българи“, известна ни благодарение на арабо-персийските ранносредновековни автори, е *бурджан/борджан* (*burjan/borjan*). В нея *-an* е пехлевийски колективен суфикс, съответстващ на колективния суфикс *-ar*, докато коренът *burj-/borj-*, изглежда, е палатализирана форма на изходно *\*burg-/\*borg-* (срв. например с народа *Borgi* у Птолемей). *\*Burg-/\*Borg-* впрочем силно наподобява предложената от Бомхард и Кернс ностратическа праформа *\*bur-gy-/\*bor-gy-* „подавам се, изпъквам“ и нейните протоиндоевропейски производни *\*b[h]erg[h]-/\*b[h]org[h]-/\*b[h]rg[h]-* „висок, планина, хълм“. Така че фонетична връзка между *булх* и *бурж-ан/бурдж-ан* е невъзможна, ако се приеме, че *булх* е изчистена от колективни суфикси форма. Но средноперсийското обяснение е само половината от уравнението.

Дублетната форма на староарменския глагол *бхем/бхет* (*bkhet, րիւեմ*) е *блхем/блхет* (*blkhet, րիւեմ*). Дублетите се произнасят *бъхем~бълхем~băxet/băkhet~bălxet/bălkhet* заради скритото „ъ“ [ə], което се появява при струп-

ването на 2 или повече съгласни една до друга. В староарменски *блхем/бълхем/błxet* има следните групи значения: „извирам, бликвам; тека, изтичам“, „раста, никна, избуявам, буйно раста; поклъвам“, „подавам се, надигам се“, „тичам, карам някого да се затича“, като последното значение се среща рядко. Коренът в *блхем/błxet* се съдържа и в новоарменската дума *бугхх/bughx* (բղխի, в староарменско четене *булх/bulx*) „кълн; пъпка на цвят/растение; филиз“ (Առձեռն բնագրային հայկազնեան լեզուի 1988, р. 189; Հայաբրայն Ռ. Ս. 2006, р. 166, 171).

В староарменския обаче *булх/bulx~бух/bux* (բղխի/բղխ) означава „никнене; растеж; подаване навън; бликане“. Академик Рачия Ачарян отбелязва, че глаголят *бхем/bxet* (բխեմ) или *блхем/błxet* (բղխեմ) „раста, никна; поклъвам; бликам, извирам, тека“ е засвидетелстван още у най-старите арменски автори от V век. Например у Агатангелос: *бхем/bxet* (բխեմ) „извирам, бликам“, *блхич/błxič* (բղխիչ) „извиращ, бликащ“ и *блхумн/błxumn* (բղխումն) „извиране, бликане“. Пак у Агатангелос, а и у Йезник Колбаци, се среща и *джрабулх/ğrabulx* (ջրաբղխ) „водобликаш, водоизвиращ“. Наред с това у Агатангелос е регистрирано и прилагателното *цалкабулх/tsalkabulx* (ծաղկաբղխ) „в избуяли цветя; обрасъл в цветя“.

Търсейки произхода на *булх/bulx~бух/bux* (բղխի/բղխ), акад. Ачарян го съпоставя с гръцкото *πηγή* и турското *pinar* „извор“, латинското *bullio* „вра, кипя“, латинското *pullulō* „никна, раста“, с турските *filiz* „кълн, филиз, пъпка“ и *buxar* „пăра, дим“, както и с готското *bloma*, немското *blume* „цвете“ и със староанглийското *blaed* „цъфтеж“, без обаче да е в състояние да изведе конкретна етимология (Աճարյան, Հր. 1971, с. 456, 581). Думата, изглежда, е смутила и Рач Мартиросян, който не я е включил в своя Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon (Martirosyan 2009), отказвайки ѝ по този начин правото да е част от най-древния пласт в арменския език.

Дали *булх/bulx* (բղխի) е собствено арменска дума, или заемка от някакъв древен език, превърнала се към V век в неотделима част от староарменската лексика, в конкретния случай е без значение. Важното е, че думата *булх/bulx* „никнене; растеж; бликане“ и народът *Булх/Bulx* от различните редакции на „Ашхарацуйц“ имат абсолютно еднакъв правопис – *Բղխի*. Същият е правописът, с буквите „лад“ (ղ) и „хе“ (խ), и на глагола *блхем/błxet* (բղխեմ) „извирам, бликвам; тека, изтичам; раста, никна, избуявам, буйно раста; поклъвам; подавам се, надигам се“. В този случай обаче имаме не само фонетична прилика между „българи“ (bulghark') и „булх“, но и семантична в лицето на посоченото в първата част на студията ностратическо семантично гнездо *\*bur-gy-/ \*bor-gy-* „подавам се, изпъквам“, дало протоиндоевропейското **b[h]org[h]-** „висок, планина, хълм“. То пък, както стана дума, е било взаимнозамменяемо с протоиндоевропейското *\*b[h]olk'-* „светя, сияя“, което е още по-близо фонетично до *Булх/Bulx* в „Ашхарацуйц“.

Последното е индикация, че неизвестният сасанидски автор, чийто текст Анания Ширакаци е използвал при съставянето на своята география, е желаел да спомене българите чрез буквален превод на името им – „високи, бележити, изпъкващи [над останалите]“. Откъде и как този автор е научил значението на името им, остава загадка. Загадка остава и защо е държал да ги спомене по такъв начин, а не под добре известното им през V – VI век име „българи“.

## БЕЛЕЖКИ

1. А те в течение на времето все повече са се лишавали от своята полисемантичност, която се изразявала вече не чрез формиране на смислови подвидове в рамките на едно семантично гнездо, а направо в оформянето на нови.
2. Към тях може да се прибави и още едно сведение, оставено около 885/886 г. от географа Ибн Хордадбех, който, изброявайки народите и царствата, станали васали на персите в края на управлението на шаханшаха Ардашир I Папак (226 – 241 г.), посочва сред тях и някой си Бурджан-шах (цар на бурджаните, т.е. българите, или цар на Бурджан) (Ibn Khordadbekh 1986, p. 61). Локализацията на земите на този Бурджан-шах е обект на разногласия – южно от река Аму Даря в днешен Северен Афганистан или пък северно от Кавказ.
3. Затова пък якутското *булгуннях* е „хълм“ (Русско-якутский словарь 1968, с. 687).
4. Срв. и с унгарското *vilagos* „светъл“ (Yuhás 1985, p. 39).
5. Самият Абу Машар ал-Балхи е твърде интересна личност. Източен иранец от Балх, той използва все още запазени по негово време астрологически текстове от сасанидската епоха (226 – 651 г.), които комбинира с южно-арабски и гръцки херметизъм и месопотамска астрология.
6. Твърдение, което влиза в прелюбопитна връзка с разказа от една литовска хроника от XVIII в. В нея, изреждайки древни царе и герои, предопределени още от деца за величие, се споменава и „князът мизийски или български“. Преди това обаче хрониката съобщава следното за първия крал на Испания: „Така и най-първият **испански крал Болгорос**, в желанието си да затрие своя внук и син, който за свой срам имал от собствената си дъщеря, заповядал да го сложат между свинете, че да го изядат, и между гладните кучета, и на пътеката в тесния обор, щото да го стъпче [добитъкът]. Накрая, като не успял и така да го погуби, казал да го хвърлят в морето, ала бурните вълни го изхвърлили жив и здрав на брега, където една дива сърна го отхранила с бозките си и след това, по чудния Божи промисъл, той станал втори испански цар след своя баща и дядо и го нарекли Габис. Така също и князът мизийски или български бил отхранен от сърна, след като го захвърлили в пуцинака да загине“ (Хроника Литовская и Жмойтская 1975, с. 40).

7. „Добре известно за болгарите е, че са живели около Волга, Кама и Свияга, където сега е Казанската губерния. За това как самите те са се наричали, никой не споменава. Русите ги зовяли общо с името „българи“, а според градовете и селищата се делили на много названия, за което ще разкажа по-подробно надолу. Херодот, книга 4, глава 16, ги именува аргипеи и това, както изглежда, на гръцки означава „мъдър“ или „бял“. Той ги нарича „святи“, с което Плиний, книга 4, глава 12, се съгласява, виж по-горе глава 14, 8... Според описанието на Херодот никъде няма така сходен по природа народ с нашите българи както неговите аргипеи както... Това, че ги именуват „святи и мъдри“, отговаря на скромността им, браминските (sic! – П.Г.) им закони и трудолюбието им“. (Tatishchev 1962, с. 267)
8. От старобългарски *вълхвъ/вълхва* е навлязло единствено в езици, пряко повлияни от него: сръбското – *вуховати* „лаская, лицемеря, хитрувам“ и *вухвен* „лъжлив, измамен, неверен“, словенските *vôlhva* „магьосница“ и *vôlhvica* „гадателка“ и руското остаряло *волхв* „гадатель, пророк“ с производните му (Български етимологичен речник. Том I, 2007, с. 166).

## ЛИТЕРАТУРА

- БЪЛГАРСКИ ЕТИМОЛОГИЧЕН РЕЧНИК, 2007. Т. 1. София.
- ГАДЛО, А., 1979. *Этническая история Северного Кавказа (IV – X вв.)*. Ленинград.
- ГОЛИЙСКИ, П., 2003; 2024. *Зиези, от които са българите*. София (второ, допълнено и преработено изд.).
- ГОЛИЙСКИ, П., 2019. *Древните и средновековните българи в сирийските и сирийско-арменските извори*. Епохи, Т. 27, № 2. Велико Търново. Достъпно на: <https://journals.uni-vt.bg/epohi/bul/vol27/iss2/art16>
- ГОЛИЙСКИ, П., 2022. Етнонимът „българи“ в ранносредновековните арменски текстове. *Чуждоезиково обучение / Foreign Language Teaching*, Т. 49, № 3.
- ГОЧЕВ, Н., 1999. *Античният херметизъм*. София.
- ДИМИТРОВ, Д., 1987. *Прабългарите по Северното и Западното Черноморие*. Варна.
- ДИМИТРОВ, Д. ИЛ., 1995. *Произход и значение на името българи*. Ави-Тохол, № 1.
- ДОБРЕВ, П., 1991. *Прабългарите. Произход, език, култура*. София.
- ДОБРЕВ, П., 1993. *Необясненото и необикновеното в ранната българска история*. София.
- ДОБРЕВ, П., 1996. *Българи, тюрки, славяни*. София.
- ДОБРЕВ, П., 1998. *Българските огнища на цивилизация на картата на Евразия*. София.
- ИБН ХОРДАДБЕХ, 1986. *Книга путей и стран*. Баку.
- ИЛЛИЧ-СВИТЫЧ, В. М., 1971. *Опыт сравнения ностратических языков*.

Т. 2. Москва.

ИСТОРИЯ НА РЕЛИГИИТЕ, 1998. Т. 2. София.

КАЛЫГИН, В. П., 2006. *Этимологический словарь кельтских теонимов*. Москва.

КУРДСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ, 1957. Москва.

РУССКО-ТАДЖИКСКИЙ СЛОВАРЬ, 1956. Москва.

РУССКО-ЯКУТСКИЙ СЛОВАРЬ, 1968. Москва.

СИДОРОВ, М., 1997. *Българиянството – религията на Седемте*. София.

СТАРОБЪЛГАРСКИ РЕЧНИК, 1999. Т. 1. София.

СТОЯНОВ, В., 1997а. *Българският етноним в светлината на една еволюционна теория*. Ави-Тохол, №7.

СТОЯНОВ, В., 1997б. *Българският етноним в светлината на една еволюционна теория*. Ави-Тохол, № 8.

ТАТИШЧЕВ, В., 1962. *История российская*. Т. 1. Москва – Ленинград.

ТОДОРОВ-БЕМБЕРСКИ, Х., 2004. *Името българи – история и същност*. София.

ХРОНИКА ЛИТОВСКАЯ И ЖМОЙТСКАЯ, 1975. *Полное собрание русских летописей*. Т. 32. Москва.

ШИРАКАЦИ, 1877. *Армянская география VII века по Р.Х. (Приписывавиная-ся Мойсея Хоренскому)*. Санкт Петербург (староарменски текст).

ЮХАС, П., 1985. *Тюрко-българи и маджари*. София.

## REFERENCES

ACHARYAN, Hr., 1971. *Hayeren armatakan bararan*, vol. 1. Yerevan.

ARDZERN PARARAN HAYKAZNYAN LEZVI, 1988. Antelias.

BOMHARD, A.; KERNS, J., 1994. *The Nostratic macrofamily. A study of distant linguistic relationship*. Berlin – New York.

BULGARSKI ETIMOLOGICHEN RECHNIK, 2007. Vol. 1. Sofia.

CAMPBELL, J., 1974. *The masks of God*, vol. 3. London.

CLACKSON, J., 2000. A Greek Papyrus in Armenian Script. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 129.

DIMITROV, D., 1987. *Prabalgarite po Severnoto i Zapadnoto Chernomorie*. Varna.

DIMITROV, D. IL., 1995. *Proizhod i znachenie na imeto balgari*. *Avi-Tohol*, № 1.

DOBREV, P., 1991. *Prabalgarite. Proizhod, ezik, kultura*. Sofia.

DOBREV, P., 1993. *Neobjasnenoto i neobiknovenoto v rannata balgarska istoria*. Sofia.

DOBREV, P., 1996. *Balgari, tjurki, slavyani*. Sofia.

DOBREV, P., 1998. *Balgarskite ognishta na tsivilizatsia na kartata na Evrazija*. Sofia.

ENCYCLOPEDIA OF INDO-EUROPEAN CULTURE, 1997. London –

- Chicago.
- GADLO, A., 1979. *Etnicheskaja istorija Severnogo Kavkaza (IV – X vv.)*. Leningrad.
- GHАЗARYAN, R. S., 2006. *Grapari homanishneri bararan*. Yerevan.
- GOCHЕV, N., 1999. *Antichniyat hermetizam*. Sofia.
- GOLIISKI, P., 2003; 2024. *Ziezi, ot koito sa balgarite*. Sofia (second, supplemented and revised ed.).
- GOLIISKI, P., 2019. Drevnite i srednovekovnite balgari v sirijskite i sirijsko-armenskite izvori. *Epohi*, vol. 27, no. 2. Veliko Tarnovo. Online: <https://journals.uni-vt.bg/epohi/bul/vol27/iss2/art16>
- GOLIISKI, P., 2022. Etnonimat “balgari” v rannosrednovekovnite armenski tekstove. *Chuzhdoezikovo obuchenie / Foreign Language Teaching*, vol. 49, no. 3.
- HRONIKA LITOVSKAJA I ZHMOJTSKAJA, 1975. *Polnoe sobranie russkikh letopisej*, vol. 32. Moskva.
- IBN KHORDADBEKH, 1986. *Kniga putej i stran*. Baku.
- ILICH-SVITYCH, V. M., 1971. *Opyt sravnenija nostraticheskikh jazykov*, vol. 2. Moskva.
- ISTORIJA NA RELIGIITE, 1998. Vol. 2. Sofia.
- KALYGIN, V. P., 2006. *Etimologicheskij slovar' kel'iskih teonimov*. Moskva.
- KOUMJIAN, D., 2014. The Archaeology of the Armenian Manuscript: Codicology, Paleography, and Beyond. In: V. CALZOLARI (ed.) *Armenian Philology in the Modern Era. From Manuscript to Digital Text*. [Place not specified].
- KURDSKO-RUSSKIJ SLOVAR', 1957. Moskva.
- MARTIROSYAN, H., 2009. *Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon*. Leiden.
- RUSSKO-TAJIKSKIJ SLOVAR', 1956. Moskva.
- RUSSKO-JAKUTSKIJ SLOVAR', 1968. Moskva.
- SIDOROV, M., 1997. *Balgariianstvoto – religijata na Sedemte*. Sofia.
- SHIRAKATSI, 1668. *Girk' ashkharhats' yew ar'aspelabanut'eants' vor e aghuesagirk'i Hayrapetut'yea Tear'n Hakopa Kat'olikosi Srbo Echmiadzni*. Hamst'elotatum i t'wo P'rgcho 1668.
- SHIRAKATSI, 1877. *Armianskajageografija VIIvekapo R.H. (Pripisyvavshajasja Mojseja Khorenskomu)*. Sankt Peterburg (Classical Armenian text).
- SHIRAKATSI, 1881. *Ashkharats'uyts' Movsesi Khorenats'woy yawelatsovk' nakhneats'*. Venice. (Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Texte arménien, traduit en français par le p. Arsène Soukry. Venice, 1881).
- STAROBALGARSKI RECHNIK, 1999. Vol. 1. Sofia.
- STOYANOV, V., 1997a. Balgarskiyat etnonim v svetlinata na edna evoljucionna teoria. *Avi-Tohol*, no. 7.

- STOYANOV, V., 1997b. Balgarskiyat etnonim v svetlinata na edna evoljucionna teoria. *Avi-Tohol*, no. 8.
- TATISHCHEV, V., 1962. *Istorija rossijskaja*, vol. 1. Moskva – Leningrad.
- TODOROV-BEMBERSKI, H., 2004. *Imeto balgari – istorija i sashtnost*. Sofia.
- YUHAS, P., 1985. *Tjurko-balgari i madzhari*. Sofia.

## THE OLD ARMENIAN ROOT “BULH” AND THE BULGARS IN THE ARMENIAN GEOGRAPHY “ASHKHARATSUYTS” (7TH CENTURY AD)

**Abstract.** In 2003, based on the hypothesis that “Bulgars” was originally a religious name, I proposed a new etymology of their name – from two Indo-European word stems *\*b[h]olk’-* „to shine, to blaze“ and *b[h]org[h]-* „high, mountain, hill“, which thousands of years ago were interchangeable, since in the religious thinking of ancient man, *mountains* were associated with wisdom, religious rituals and initiations, and these in turn were directly related to *fire, light, and the sun*.

The hypothesis that the name „Bulgars“ meant „the high/great~bright/shining ones“ are unexpectedly synchronous with the ethnonym *Bulx/Bulkh* (Բւղխ and its distorted form *Bušx/Buškh/Pnɔɟu* in the transcripts), as the ancient Bulgarians are mentioned in the short and extended version of the Armenian geography „Ashkharatsuyts“ (late 7th century AD).

Surprisingly, the orthography of the ethnonym *Bulkh* is identical to that of the Old Armenian noun *bulx/bulkh* (բւղխ) „sprouting; growth; gushing“, as well as to the Old Armenian verb *blxem/blkhem* (բղխեմ) „to spring, to gush; to flow, to flow out“, „to grow, to sprout, to surge; to germinate“, „to rise, to rise“. Which is a hint or a clue that the ethnonym *Bulx/Bulkh* in „Ashkharatsuyts“ is an exact and literal translation of the name „Bulgars“.

Most likely, the unusual form *Bulx/Bulkh* was borrowed by Anania Shirakatsi, the compiler of „Ashkharatsuyts“, from some unknown Middle Persian (Sassanian) source, no later than the mid-6th century. Where and how the author of the Middle Persian source learned the meaning of the name „Bulgars“, however, remains a mystery. It is also a riddle why he insisted on mentioning them in this way, and not as „Bulgars“, a well-known in the 5th–6th centuries AD ethnonym.

**Keywords:** Indo-Europeans; Bulgars (ethnonym); Proto-Bulgarians; Armenian geography „Ashkharatsuyts“; Old Armenian; Middle Persian; Sassanians; linguodidactology

✉ **Dr. Petar Goliyski, Assoc. Prof.**

Armenian and Caucasus Studies  
Center for Eastern Languages and Culture  
Sofia University “St. Kliment Ohridski”  
E-mail: goliyski@uni-sofia.bg